

1.01
Prejeto 15. 9. 2004

UDK 930(497.11)"1991/2004"

Latinka Perović*

Involucija srpske historiografije

SAŽETAK

Razvoj srpske historiografije u poslednjoj deceniji XX veka doživeo je involuciju: došlo je do snažnog prodora paraistoriografije.

Ključne reči: historiografija, romantičarska, kritika, paraistoriografija, involucija

IZVLEČEK

INVOLUCIJA SRBSKEGA ZGODOVINOPISJA

Razvoj srpskega zgodovinoisja je v zadnjem desetletju dvajsetega stoletja doživel involuciju: prišlo je do močnega prodora parazgodovinoisja.

Ključne besede: zgodovinoisje, romantika, kritika, parazgodovinoisje, involucija

ABSTRACT

INVOLUTION OF SERBIAN HISTORIOGRAPHY

Over the last decade of the twentieth century Serbian historiography has experienced involution: a strong intrusion of para-historiography.

Key words: historiography, romanticism, criticism, para-historiography, involution

Da su okolnosti drugačije, da ne poznajemo iskustvo poslednje decenije XX veka, bilo bi izlišno isticati korisnost ovog susreta. Ali, ako se izuzmu susreti između hrvatskih i srpskih istoričara koji se, na inicijativu i uz pomoć nemačke Fondacije "Friedrich Neumann", održavaju već osam godina,¹ ovo je prvi susret istoričara iz država naslednica bivše SFRJ.

* Dr., Sime Miloševića 42, SCG-11000 Beograd.

¹ Pomenuti skupovi održani su u Pečuju, Herceg Novom, Zagrebu, Beogradu i Zadru. Na njima je učestvovalo više od 100 učesnika. Posle svakog susreta objavljen je zbornik radova. Vid. *Dijalog povjesničara - istoričara*. Urednici Hans Georg-Fleck, Igor Graovac, Zagreb, 2000-2004, knj. 1-8.

Inicijativa za ovaj susret potekla je od naših domaćina, slovenačkih istoričara. Ja to vidim kao izraz njihove profesionalne zrelosti. Odnosno, svesti da je jedna istorijska epoha završena. Potreba za ovakvim susretima nastala je u novoj istorijskoj epohi koja je, usudujem se da kažem, za slovenačko društvo, a samim tim i za slovenačku historiografiju, već davno počela.

Naravno, za ovim stolom mogao se naći i neki drugi sastav. Uverena sam, međutim, da bi svaki od mogućih sastava morao da uvaži dve činjenice.

Prvo, i prva i druga Jugoslavija, kako se ne samo kolokvijalno nego i u istoriografiji označava razdoblje od sedamdeset godina XX veka, predstavljaju različito, ali zajedničko, iskustvo jugoslovenskih naroda. Istoriografski shvaćeno, upravo to iskustvo i jeste ono što će svaki od jugoslovenskih naroda prenositi iz jedne istorijske epohe u drugu. U tome je sadržan razlog više za saradnju istoričara iz država naslednica bivše SFRJ - u odnosu, na primer, na saradnju između istoričara iz balkanskih, srednjoevropskih ili kojih drugih država.

Drugo, devedesete godine i način na koji je prestala da postoji jugoslovenska država obeležili su, na razne načine, i istoriografiju i uticali na odnose između istoričara. Teško je ne složiti se sa konstatacijom dr Jasne Fischer: "Prvih godina posle raspada jugoslovenske države i u godinama kada su u velikom delu bivše države besneli ratovi, odnosi između istoričara bili su skoro sasvim prekinuti, očuvali su se samo pojedinačni prijateljski odnosi".²

Ovo je prilika kad treba reći da je, zahvaljujući baš tim ličnim odnosima, održan, makar u tragovima, kontinuitet profesionalne saradnje. Pored ostalog, između slovenačkih i srpskih istoričara.³ Držim do ove činjenice. Ona daje za pravo hrvatskom istoričaru Ivu Goldštajnu, koji je, povodom prerane smrti srpskog istoričara Ivana Đurića (1947-1997) napisao: "Historijsku znanost ne čine samo napisane knjige o povjesti, niti samo veliki nizovi značajnih izvora. Nju simboliziraju i ljudi, značajni historičari".⁴ U vrtlogu oslobođenih instinkata i strasti, istoričari - i sami kao svi ljudi podložni emocijama - morali bi, upozorava Erik Hobsbaum - da se "sete svoje odgovornosti, koja se sastoji u tome da, iznad svega, stoje po strani od strasti politike identiteta".⁵ To, dakako, ne donosi popularnost.

Polazišta i ciljevi susreta istoričara iz država naslednica SFRJ

Ako nijedan od mogućih sastava istoričara za ovim stolom ne bi doveo u pitanje pomenute dve činjenice - iskustvo zajedničke države i stanje istoriografija - teško da bi svaki od tih sastava dao isti odgovor na pitanje: sa čim treba da počnu razgovori istoričara iz država naslednica SFRJ nakon vrtloga devedesetih godina prošlog veka u kome je nestala zajednička država duboko promenivši i njihove profesionalne odnose?

² Dr Jasna Fischer: *Lepa prilika za obnovu prekinjenih povezov.* U: Mednarodni znanstveni posvet Zgodovinopisje v državah naslednicah SFRJ 1991-2003, Ljubljana, 18. in 19. marec 2004, s. 3.

³ Vid. Božo Repe: *Jugoslovenska historiografija po drugi svetovni vojni.* U: Tokovi istorije, Beograd 1999, br. 1-4, s. 312-325.

⁴ Ivan Đurić: *Istorija - pribežište ili putokaz,* (drugo dopunjeno izdanje). Kragujevac 1998, s. 5.

⁵ Erik Hobsbaum: *O istoriji. O teoriji, praksi i razvoju istorije i njenoj relevantnosti za savremeni svet,* Beograd, 2003. s. 16.

Imajući u vidu stanje u savremenoj srpskoj historiografiji, odnosno podele u njoj koje "u potpunosti nisu zasnovane na metodološkim i teorijskim pitanjima i problemima istorijske nauke" već su "suštinski (...) političke i ksenofobične", prof. Andrej Mitrović predložio je da se razgovori vode upravo "o metodološkim i teorijskim pitanjima". O razvoju, dakle, "u historiografskom smislu (...) u svakom posebno uobličenom prostoru, što je u najvećoj meri, a još češće i potpuno nepoznato u drugim sredinama".⁶

Na različite načine, ovo stanovište zastupaju i drugi predlagači osnova za ovaj susret. Posle višegodišnjeg prekida saradnje, postoji potreba za autorefleksijom i za opisom stanja historiografije u svakoj od država naslednica SFRJ ponaosob. Postoje sličnosti: one proističu iz istovetnih istorijskih okolnosti. Ali i razlike koje su posledica neistovetnih reakcija na pomenute okolnosti.

Nesumnjivo je da u sličnosti spadaju: snažan efekat kraja komunističke ideologije; kriza i raspad jugoslovenske države; skidanje tabua sa istorijskih tema; preispitivanje prethodnih rezultata historiografije, i to ne samo onih rezultata koji su bili posledica ideološkog monopola; dominacija tema iz nacionalne istorije uz paralelno širenje spektra istraživanja, istina više u tematskom nego u prostornom smislu.

Ove karakteristike ne manifestuju se istovremeno u svim pomenutim historiografijama niti u svakoj od njih imaju isti intenzitet. U suštini, historiografija je reflektovala dublje političke, društvene i kulturne razlike između jugoslovenskih naroda. Treba, dakle, i u ovim razgovorima poći od toga da je celina čijoj spoznaji težimo - složena i da mi rekonstruišemo njene delove od kojih je svaki, pak, višedimenzionalan. Primera radi, kada je reč o historiografiji srpskog naroda, razlike unutar nje su i regionalnog karaktera (Hrvatska i Vojvodina, a naročito Bosna i Hercegovina - Vladimir Ćorović, Vaso Čubrilović, Milorad Ekmečić).

U isto vreme, moramo imati u vidu da predmet našeg proučavanja nije jedna država, "neki geografski region ili ljudska zajednica, već procesi". To jest, one protivrečnosti koje jugoslovenska država nije mogla da prevaziđe.

Iskušenja savremene srpske historiografije

Slika stanja koju bi svako od nas pokušao da stvori uslovljena je našim vlastitim istraživačkim iskustvom, i već u tom smislu može biti jednostrana. Najveća od svih jednostranosti bila bi svakako ona koja bi negirala postojanje različitih tendencija u samoj srpskoj historiografiji. Pri tom, historiografija nije bila samo objekt ideologija već i njihov značajan kreator. Upravo u ulozu kreatora (politizacija, kompilacija, falsifikat), historiografija je, kako ističe prof. Bogumil Hrabak, i doživela devalvaciju.⁷ Došlo je zapravo do njene involucije.

U srpskoj historiografiji je još u XIX veku napravljena razlika između *istorijske svesti*, u kojoj su nataloženi mitovi, i *istorijskog mišljenja*, koje je rezultat proučavanja prošlosti *onakve kakva je bila* (Ilarion Ruvarac). Dakle, razlika između romantičarske i kritičke historiografije. Međutim, kraj političkog monopola u Srbiji

⁶ Andrej Mitrović: *Povodom predloga prof. dr Petera Vodopivca*. U: Mednarodni znanstveni posvet Zgodovinopisje v državah naslednicah SFRJ 1991-2003, s. 4.

⁷ Boro Bronza: *Novija historiografija (1990-2004) o Bosni i Hercegovini između dva svjetska rata*. U: Mednarodni znanstveni posvet Zgodovinopisje v naslednicah SFRJ 1991-2003, s. 8.

devedesetih godina prošlog veka nije značio i promenu socijalne i nacionalne matrice, koja je u biti totalitarna (socijalni egalitarizam i organicističko poimanje nacije). Otuda je samo delom došlo do istraživanja onih pitanja koja je *istoriografija pod nadzorom*, tj. istoriografija posle Drugog svetskog rata, potiskivala.⁸ U mnogo većoj meri, došlo je do snažnog prodora paraistoriografije i do učvršćenja stereotipa o srpskom narodu kao *nebeskom narodu*, koji je u svojoj zemaljskoj istoriji objekt zavera i večita žrtva.⁹ Ovaj kolektivni infantilizam postao je osetljiv i opasan u svojoj političkoj instrumentalizaciji do koje je došlo u drugoj polovini osamdesetih godina prošlog veka. Utoliko više što su mu i istoričari dali legitimaciju: "Njihova uloga i angažman bili su utoliko važni zbog toga što su ratovi koji su vođeni tokom devedesetih godina bili marketinški predstavljeni kao ratovi za ispravljanje istorijskih nepravdi, a istorijski opravdani kao odbrana istorijske žrtve od njenih dželata. U tom kontekstu reč istoričara koji su zauzimali ključne pozicije u naučnim institucijama imala je veliku težinu".¹⁰

Orijentacija u ovom pravcu nanela je srpskoj istoriografiji mnogo veću štetu od istorijskog revizionizma. Kao izraz krize identiteta, revizionizam je karakterističan za istoriografiju u svim istočnoevropskim zemljama.¹¹ Ali i bez toga, revizionizam je prateća pojava stalne interpretacije prošlosti, odnosno samog smisla istorijske nauke. On se i devedesetih godina prošlog veka u srpskoj istoriografiji vršio u više pravaca i na raznim pitanjima. Oспорavani su rezultati istoriografije jugoslovenske države i Drugog svetskog rata. Ali i rezultati istoriografije srpskog socijalizma i radikalizma, parlamentarizma u Srbiji posle 1903. godine, zavereničke organizacije *Crna ruka*. Revizionizam izaziva dijalog i u tom smislu može biti produktivan.¹² On uvek pretenduje na definitivnost, ali je dugoročno ne može postići. Za razliku od istorijskog revizionizma, romantičarska istoriografija i paraistoriografija su jedno mentalno stanje koje ne podleže ni kritici ni reviziji. Ono učvršćuje mit o slavi i veličini naroda i nepravdi koja ga je učinila žrtvom istorije. Ili predstavlja pokušaj racionalizacije onoga što se događa. Konkretno, ratova.

Rezultati pomenute orijentacije vidljivi su u izdavaštvu i medijima, u nastavi i udžbenicima istorije. U samoj istoriografiji, oni se ogledaju u relativizovanju teorijskih i metodoloških problema; nedostatku istraživanja procesa; zatvorenosti za rezultate istorijske nauke u svetu. I, dabome, u državama naslednicama SFRJ. Sve to čini osnovanim zaključak da "postoji izvesno provincijalizovanje".¹³

Ono što sliku srpske istoriografije i u devedesetim godinama prošlog veka ipak čini složenijom jeste svest o njenoj involuciji. Nepristajanje na nju izražavalo se na dva načina: insistiranjem na različitim shvatanjima istorije i na održanju različitih orijentacija u njoj. To nije bilo jednostavno, jer je istoriografija, naročito u toku ratova, postala izrazito patriotska disciplina i našla se pod zaštitom države. Mnogi istoričari postali su popularni.

⁸ Vid. Đorđe Stanković - Ljubodrag Dimić: *Istoriografija pod nadzorom*, I-II. Beograd 1996.

⁹ Olivera Milosavljević: *U tradiciji nacionalizma - ili stereotipi srpskih intelektualaca o "nama" i "drugima"*. Oglеди 1. Beograd, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2003.

¹⁰ Dubravka Stojanović: *Srpska istoriografija 90-ih, tri revizije*. Rukopis, s. 2.

¹¹ Todor Kuljić: *Prevladavanje prošlosti - uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*. Oglеди 3. Beograd, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2003.

¹² Kosta Nikolić: *Prošlost bez istorije: Polemike u jugoslovenskoj istoriografiji 1961-1991*. Beograd, ISI, 2003.

¹³ Andrej Mitrović: *Povodom predloga dr Petera Vodopivca*. U: Međunarodni znanstveni posvet Zgodovinpisje v državah naslednicah SFRJ 1991-2003, s. 4.

Početkom devedesetih godina prošlog veka postojala su dva, u osnovi, različita shvatanja istorije: determinističko i dinamičko. Prema prvom, nosioci istorije su nacije. One imaju svoje osobine, karaktere i funkcije. Srpski narod ima davno zacrtanu misiju - "svoju zvezdu vodilju koja mu nije dala da zaluta u tami vekova i koja ga je vodila kao jedinstvenu celinu". Od ove misije je neodvojiv "naročiti konzervativizam" u socijalnim i političkim odnosima koji je srpskom narodu omogućio da ostane koreno svoj.¹⁴ Ovo shvatanje bilo je mentalna osnova ratova u Jugoslaviji. Drugo shvatanje oslanjalo se na rezultate moderne istorijske nauke, pre svega na školu *analista* u Francuskoj.¹⁵ Ono je bilo na tragu one orijentacije koju su u tadašnjoj jugoslovenskoj historiografiji izražavali Bogo Grafenauer i Sima Ćirković, Mirjana Gros i Andrej Mitrović. Za razliku od prvog shvatanja, ovo drugo shvatanje ostalo je na margini.

Sa stanovišta ovog dinamičkog shvatanja istorije, dolazila su upozorenja da tvrdi determinizam vodi mistifikovanju prošlosti, odnosno involuciji same historiografije. On je osnova paraistoriografije, to jest one historiografije "koja je plod strasti sa ciljem da izazove strasti, da uništi mišljenje, da mistificira istorijsko pitanje na taj način što ono gubi stvarne dimenzije, da zameni neke opšte ljudske sadržine svake istorije nečijom pripadnosti". Ta pripadnost "može biti klasna", "može biti nacionalna", ali, "tu se problem završava".¹⁶ Ona ostaje jednako eshatološka.

Nasuprot ovome, polazilo se od shvatanja da je istorija oslobođena od "zakonitosti", "nužnosti" i "objektivne istine".¹⁷ Insistiralo se na saznajnoj funkciji istorije, na znanjima o prošlosti. U osamdesetim i devedesetim godinama prošlog veka, kada je srpska historiografija doživljavala involuciju, ovo stanovište, koje je moglo ličiti na istoricizam i istorijski larpurlartizam, predstavljalo je branu da njome bude, bez ostatka, zahvaćena čitava srpska historiografija.

Ovome je, na drugi način, doprineo i rad na srpskoj historiografiji, i to upravo na onom njenom delu sa kojim se ona "sadržajno i metodološki uključuje u evropsku modernu historiografiju".¹⁸ Objavljivanje *Enciklopedije srpske historiografije* krajem devedesetih godina prošlog veka predstavljalo je poduhvat čiji značaj nije dovoljno uočen. Ovo sistematizovanje naučnog nasleđa pokazalo je "da su odavno prevaziđene romantičarske predstave o narodu kao jedinstvenoj i neizmenljivoj celini za koju se u svakom pogledu zna od čega je sastavljena i šta joj pripada".¹⁹ Takav način mišljenja došao je u sukob "sa empirijskom podlogom koja je otkrivala da se i narod menja i oblikuje u istorijskom procesu".²⁰ Osim toga, romantičarski način mišljenja u historiografiji je "projekcijom modernih granica i modernih pretenzija u daleke epohe izazivao brojne sporove među susednim narodima i kulturama i posredno otežavao objektivno istorijsko istraživanje".²¹

S obzirom na stanje u srpskoj historiografiji na kraju prošlog veka, kada se ne

¹⁴ Radovan Samardžić: *Ideje za srpsku istoriju*. Beograd 1989, s. 67, 21, 71.

¹⁵ Ivan Đurić: *Istorija - pribežište ili putokaz*. Kragujevac 1998. (Prvo izdanje - Sarajevo 1990).

¹⁶ Andrej Mitrović; cit. prema: Kosta Nikolić, *Prošlost bez istorije*, s. 440.

¹⁷ Ivan Đurić, *Istorija - pribežište ili putokaz*, s. 34.

¹⁸ Rade Mihaljčić: Predgovor. U: *Enciklopedija srpske historiografije*. Priredili Sima Ćirković i Rade Mihaljčić. Beograd 1997, s. X.

¹⁹ Isto, s. XII.

²⁰ Isto.

²¹ Isto.

bez osnova moglo postaviti pitanje da li je sukob između kritičke i romantičarske historiografije ikad prevladan u korist ove prve, pojava naučnog dela koje je govorilo o fazama kroz koje je ona u svom razvoju prošla - bila je značajna sama po sebi. Ali, ne i dovoljna da zaustavi involuciju u toku, to jest pobeđu organizacijskog shvatanja nacije i ideje o direktnom kontinuitetu srpske srednjevekovne države, po kojoj je čitavo moderno doba istorije gotovo izgubljeno vreme.

Na tragu kritičke historiografije

Ni pre devedesetih godina prošlog veka, nije se moglo govoriti o različitim školama u srpskoj historiografiji.²² Postojale su različite orijentacije, koje su proisticale iz različitih shvatanja istorije. Nasuprot upotrebi istorije "u patriotske svrhe po cenu istine", odnosno odbrani narodne tradicije kao istorijskog izvora "do stepena mistifikacije",²³ postojala je orijentacija koja je oslonac nalazila u tradiciji srpske kritičke historiografije.²⁴ Zatim, u novim rezultatima istorijske nauke i njenoj povezanosti sa drugim naukama, u sve bogatijim i raznovrsnijim istorijskim izvorima, te sve savršenijoj tehnici istraživanja. Kada je reč o proučavanju istorije srpskog naroda u moderno doba, ova se orijentacija manifestovala na više načina.

Prvo, kao pomeranje težišta sa vojne i političke istorije na istoriju društva. Više magistarskih i doktorskih teza koje su odbranjene devedesetih godina nagovestile su dolazak istoričara specijalista za društvene slojeve, državne institucije, socijalne i kulturne pokrete, političke i društvene ideje. Formativne godine ove generacije vezane su za dva časopisa: *Godišnjak za društvenu istoriju* i *Tokovi istorije*.²⁵

Drugo, kao sistematsko, multidisciplinarno, proučavanje modernizacijskih procesa u Srbiji XIX i XX veka. Rad na ovom projektu započet je u Institutu za noviju istoriju Srbije, a nastavljen je u okviru vaninstitucionalnog istraživačkog tima. Do sada su objavljena tri zbornika radova.²⁶

Ako se izuzme direktna pomoć raznih naučnih fondacija u Evropi, istraživanja modernizacije Srbije najviše su doprinela (pomenuti zbornici spadaju u najcitiranije naslove srpske historiografije u devedesetim godinama) uključivanju istoričara pomenute generacije u regionalne i evropske projekte.

Treće, kao jasno razlikovanje koncepcija razvoja Srbije posle sticanja nezavisnosti: modernizacija realne države po uzoru na evropske države i teritorijalna ekspanzija, koja je podrazumevala i ratove za oslobođenje i ujedinjenje srpskog naroda.

²² Andrej Mitrović smatra da posle vizantološke škole Georgija Ostrogorskog, u srpskoj historiografiji ne postoji škola u pravom smislu reči. Iako se za Mitrovićevo ime vezuje postojanje jedne škole, koju bi trebalo da čini krug oko *Godišnjaka za društvenu istoriju*, sam Mitrović deklarise se kao protivnik škola. Po njemu, svaka škola "složenosti istorije (...) zatvori u svoj sistem" i tako se najzad pretvori u dogmu. Kosta Nikolić: *Prošlost bez istorije*, s. 394.

²³ S. Ć. U: *Srećković Pantelija - Panta (1834-1903)*, Enciklopedija srpske historiografije, s. 645.

²⁴ Ivan Đurić o svojim shvatanjima istorije govori kao o iverju stabla Ilariona Ruvarca, koga naziva "zaštitnikom srpske razborite historiografije". Ivan Đurić: *Istorija - pribežište ili putokaz*, s. 15. Na istom su tragu i Mitrovićeva proučavanja Leopolda Rankea, koji pripada najužem krugu onih koji su u prvoj polovini XIX veka uneli naučnost u historiografiju.

²⁵ *Tokovi istorije. Bibliografija - Bibliography 1993-2003*. Priredio mr Vladan Jovanović. Beograd, INIS, 2004, s. 1-37.

²⁶ 1. *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*. Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 1994; 2. *Položaj žene kao merilo modernizacije*, Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije 1998; 3. *Uloga elita*. Beograd 2003, Izdanje autora.

U okviru ovog razlikovanja, došlo se do novih rezultata u proučavanju srpskog socijalizma i radikalizma, modela demokratije i parlamentarizma, kao i kulturne integracije srpskog naroda.

Sve je to važno. Ali, involucija srpske historiografije neodvojiva je od krize nacionalnog identiteta i arhaizacije čitavog srpskog društva. Tu je već teško razlikovati uzrok i posledicu. Dragoceni su podsticaji koje srpska historiografija na razne načine, uključujući i ovakve susrete, dobija spolja. Ali, oni će ostati ograničenog dometa ako unutar srpske historiografije ne dođe do ozbiljnog proučavanja razloga koji su doveli do njene involucije. U tom smislu, polemika između kritičkih i romantičarskih istoričara, koja je započela 1879. godine, nimalo slučajno godinu dana posle sticanja državne nezavisnosti, kada su se i kristalisale različite koncepcije njenog razvoja, još nije uvek završena.

Latinka Perović

INVOLUCIJA SRBSKEGA ZGODOVINOPISJA

Povzetek

Srbsko zgodovinoписje je bilo v zadnjem desetletju dvajsetega stoletja pod močnim vplivom naslednjih dogodkov: zloma komunistične ideologije in razpada jugoslovanske države. V veliki meri je bilo pod zaščito države in njene politike uresničevanja etične države srbskega naroda. Oddaljilo se je od lastnih dognanj in se provincializiralo.

INVOLUTION OF SERBIAN HISTORIOGRAPHY

S u m m a r y

Over the last decade of the twentieth century Serbian historiography has been strongly influenced by the following events: the collapse of the communist ideology and the disintegration of the Yugoslav state. Historiography, which has been very much protected by the State and its policy of implementing a Serbian ethnic state, has abandoned its own findings and become provincialised.